

ANDRZEJ CZUPRYŃSKI

WSB University in Dąbrowa Górnicza,
Poland

ORCID iD: orcid.org/0000-0002-0519-4989

RAFAL KOCHAŃCZYK

ORCID iD: orcid.org/0000-0002-1432-1927

MARCIN GÓRNIKIEWICZ

Military University of Technology,
in Warsaw, Poland

ORCID iD: orcid.org/0000-0002-1391-7841

BOGUSŁAW KOGUT

WSB University in Dąbrowa Górnicza,
Poland

ORCID iD: orcid.org/0000-0003-4431-8283

POSTRZEGANIE PROBLEMU BADAWCZEGO W NAUKACH O BEZPIECZEŃSTWIE

PERCEPTION OF A RESEARCH PROBLEM IN SECURITY SCIENCES

ABSTRACT

The aim of the article is to explain selected concepts used in security research, in particular: scientific problem, research problem and research questions. In the literature on the subject and in the process of reviewing promotional works, there are inaccuracies and too much freedom in the interpretation of these concepts, hence, in the authors' opinion, they require their re-explanation. The article is of a review nature, therefore, to prepare it, the authors used the method of researching selected contents of the literature on the subject and dialectics, which were sufficient to explain the issues under consideration. As a result of the discourse during seminars at the Centre for Research Methodology in Security Sciences at the WSB University and the comparison of the cognitive positions of many philosophers of science, it was assumed that the research process is initiated by the identification of a scientific problem and its clarification by the researcher into the research process as a research problem.

In the literature on the subject and in promotional works, one can sometimes see a rather arbitrary approach to the process of organizing and conducting research in security sciences. Arbitrary transfer of selected fragments from various cognitive theories to the field of security sciences without adapting them to the research problem, purpose and subject of research causes a certain methodological chaos. Many authors, despite recognizing the primacy of the scientific problem and the resulting research problem, suggest that the research process is initiated by a research goal that is, in fact, secondary to the adopted research problem.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest wyjaśnienie stosowanych w badaniach bezpieczeństwa wybranych pojęć a w szczególności: *problem naukowy*, *problem badawczy* oraz *pytania badawcze*. W literaturze przedmiotu oraz w procesie recenzowania prac promocyjnych spotyka się nieścisłości i zbyt dużą dowolność w interpretacji tych pojęć, stąd w przekonaniu autorów wymaga to ich ponownego wyjaśnienia. Artykuł posiada charakter przeglądowy, a zatem do jego opracowania autorzy stosowali metodę badania wybranych treści literatury przedmiotu oraz dialektyki, które były wystarczające do wyjaśnienia rozważanych zagadnień. W wyniku dyskursu podczas seminariów w Centrum Metodologii Badań w Naukach o Bezpieczeństwie w Akademii WSB i porównywaniu stanowisk poznawczych wielu filozofów nauki przyjęto, że proces badań inicjuje identyfikacja problemu naukowego oraz jego doprecyzowanie przez badacza do procesu badań jako problem badawczy. W literaturze przedmiotu oraz w pracach promocyjnych dostrzega się niekiedy dość dowolne podejście do procesu zorganizowania i prowadzenia badań w naukach o bezpieczeństwie. Dowolne przenoszenie na grunt nauk o bezpieczeństwie

wybranych podejść badawczych z różnych teorii poznawczych bez ich dostosowania do problemu badawczego, celu oraz przedmiotu badań powoduje pewien nieład metodologiczno-metodyczny. Wielu autorów pomimo to, że uznają prymat problemu naukowego i wynikający z niego problem badawczy sugerują, że proces badań inicjuje cel badawczy, który w istocie jest wtórny do przyjętego problemu badawczego.

KEYWORDS: *scientific method, research methodology, research question, research problem, science problem*

SŁOWA KLUCZOWE: *metodyka badań, metoda naukowa, problem badawczy, problem naukowy, pytanie badawcze*

WSTĘP

Pojęcie *problem naukowy* jest zagadnieniem, które daje podstawę do zainicjowania procesu badań, ale okazuje się, że w literaturze przedmiotu i w badaniach naukowych jest dość dowolnie interpretowane. Dostrzega się wiele pojęć związanych z problemem naukowym, takich jak: *problem, problem naukowy, problem badawczy, problem praktyczny, problem nadrzędny* lub *problem współrzędny, pytania badawcze*, których dowolne stosowanie wprowadza pewnego rodzaju nieład metodologiczno-metodyczny. Dowolność stosowania tych pojęć dostrzegana jest w różnych dyscyplinach w dziedzinie nauk społecznych, co niekiedy można uznać za właściwe, jeżeli stosowane pojęcia wzajemnie się nie wykluczają oraz nie są błędnie interpretowane lub jeżeli badacz tworzy metodyczny system pojęć i konsekwentnie go stosuje. Nauka wymaga, by stosowane pojęcia były niesprzeczne i spójne, co pozwala je jednakowo interpretować z punktu komunikacji naukowej. Zespół autorski, dostrzegając w tym obszarze wątpliwości interpretacyjne, uznaje za zasadne odniesienie się do tego, jak formułować i interpretować pojęcia *problem naukowy, problem badawczy* oraz *pytanie badawcze*. Celem niniejszego artykułu jest wyjaśnienie i interpretacja przedmiotowych pojęć oraz określenie relacji między nimi w procesie badań. Niniejszy artykuł jest efektem dyskursu zespołu autorskiego prowadzonego w ramach seminariów w Centrum Metodologii Badań w Naukach o Bezpieczeństwie w Akademii WSB w Dąbrowie Górniczej.

ZAŁOŻENIA BADAWCZE

W istocie artykuł ma charakter przeglądowy i polemiczny, ponieważ w jego treści nie będą zastosowane nowe pojęcia, a tylko te, które z poznawczego punktu widzenia służą do wyjaśnienia pojęć i zależności pomiędzy nimi. Stąd, by doprecyzować i wyjaśnić, jak formułować i interpretować pojęcia: *problem naukowy*, *problem badawczy* oraz *pytanie badawcze* zasadne jest zastosowanie metody badania treści literatury oraz refleksyjne odniesienie się zespołu autorskiego do osobistych doświadczeń naukowych i dydaktycznych w tym zakresie. Metoda badania treści literatury przedmiotu (Czupryński, 2020, s. 83–84) nie jest powszechnie uznana, ale stosowana, pomimo że wielu badaczy interpretuje to jako stosowanie odrębnych metod: analizy, syntezy, porównania, abstrahowania, uogólniania i wnioskowania lub jako krytykę literatury przedmiotu. O stosowaniu tych odrębnych metod możemy mówić wtedy, gdy rzeczywiście są one stosowane rozdzielnie, ale jeżeli interpretujemy je jako rozumowanie, to raczej są składowymi operacjami umysłowych. Jeżeli odnosimy się do treści literatury przedmiotu, to wówczas stosowanie nazwy *krytyka literatury przedmiotu* nie wskazuje metody, a cel postępowania badacza. Każde studiowanie literatury przedmiotu powinno cechować krytyczne postrzeganie treści, a zatem nie jest to metoda a raczej cecha. Stąd przyjęto metodę badania treści literatury przedmiotu, w procesie poznania której występują operacje rozumowania, w których efekcie dochodzimy do wnioskowania dedukcyjnego poprzez analogię lub redukcyjnego. W metodzie badania literatury przedmiotu możemy wyszczególnić etapy:

- selekcji literatury,
- wyszczególnienia zadań poznawczych,
- krytycznego myślenia,
- procesów (operacji) poznania umysłowego badanych treści,
- technik badanych treści,
- wnioskowania dedukcyjnego.

Istotą tej metody jest rozumowanie dialektyczne, polegające na ocenie przeciwstawnych punktów widzenia i zastosowania myślenia krytycznego do rozstrzygnięcia, co jest prawdą, a co fałszem w wyniku analizy różnic

o przedmiocie myślenia. Rozumowanie dialektyczne polega na przyswojeniu i zapamiętaniu wielu skomplikowanych informacji oraz obiektywnym i krytycznym postrzeganiu badanych zagadnień. Myślenie dialektyczne odrzuca uczucia i doświadczenia, a kieruje się realizmem sytuacji i wynikiem prowadzonych operacji umysłowych: analizy, syntezy, porównania, abstrahowania, uogólniania treści oraz wnioskowania. W procesie badań poddano procesowi poznania treści wybranych opracowań z obszaru metodologii badań z pokrewnych dyscyplin i wynikające z nich wnioski porównano w dyskursie do postrzeganych interpretacji stosowanych pojęć w rzeczywistych procesach badań prowadzonych osobiście lub przez innych badaczy.

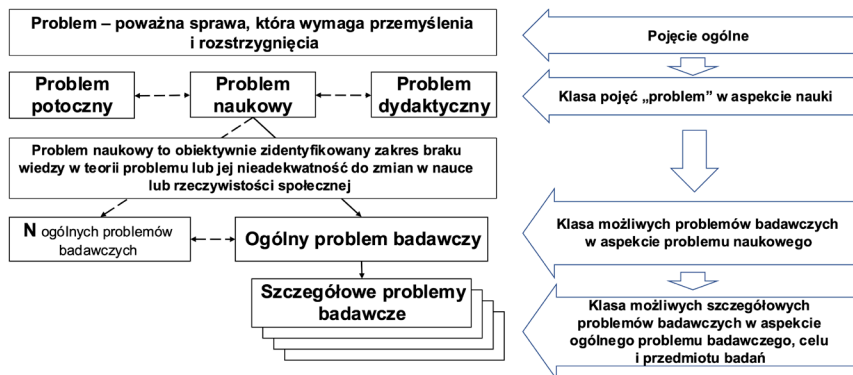
ISTOTA INTERPRETOWANYCH POJĘĆ I ZALEŻNOŚCI MIĘDZY NIMI

Pierwotnie podczas tworzenia wiedzy w nauce o postrzeganych przedmiotach nie stosowano pojęcia *problem naukowy* lub *problem badawczy*, a skupiano się na przedmiocie poznania i przedmiocie badań. Przedmiot poznania dotyczył aspektów ontologicznego, metodologicznego, aksjologicznego i normatywnego, a zatem odnosił się do struktury poznania tego, co jest przedmiotem zainteresowania określonej dyscypliny (Arystoteles, s. 10–15; Niżnik, 1979, s. 41; Gottfried, 2007, s. 24–25). W istocie przedmiot poznania dotyczył zakresu poznawczego dyscypliny naukowej, natomiast przedmiot badań jest tym, co badacz w danym procesie badań wyjaśnia. Uogólniając, przedmiot poznania danej dyscypliny wynika z jej zainteresowania poznawczego i ją formalnie konstytuuje jak dyscyplinę poprzez uzyskanie zgodności w tym obszarze świata nauki, natomiast przedmiotem badań jest to, co badacz intencjonalnie przyjmuje i bada w określonym procesie badań. Nauka poprzez proces badań poszukuje nowych faktów o rzeczywistości, by lepiej zrozumieć i wyjaśnić rzeczywistość oraz nadawać jej kierunek zmian. Stąd możemy postawić tezę, że problemy, jakie podejmuje badacz, mają zawsze charakter poznawczy oraz mogą mieć charakter utylitarny w aspekcie prognozowanego lub projektowanego kierunku zmian oraz wdrożeniowy.

Nie odnosząc się wprost do przyjętych przez różnych autorów klasyfikacji pojęcia *problem*, wydaje się, iż możemy postrzegać je od najbardziej ogólnego

do szczegółowego w kolejności: *problem, problem naukowy, ogólny problem badawczy, szczegółowe problemy badawcze* (Rys. 1.).

Rys. 1. *Problem a problem naukowy oraz problem badawczy i szczegółowe problemy badawcze*

Źródło: opracowanie własne (Czupryński, 2023b, s. 76)

Problem oznacza przeszkodę lub trudność jak również sprawę sporną, zadanie, zagadnienie wymagające i podlegające rozwiązaniu, rozstrzygnięciu lub wyjaśnieniu (Apanowicz, 2000, s. 66) i takie rozumienie tego pojęcia jest zbieżne z ujęciem semantycznym tego słowa. *Sformułowanie problemu w konkretnych badaniach polega zatem na określeniu i objaśnieniu pewnego obiektywnego stanu niewiedzy na gruncie dotychczasowej wiedzy. Ujmując bardziej praktycznie określenie znaczenia pojęcia problemu naukowego w danych badaniach można stwierdzić, że są to swoiste pytania i jako takie zakładają pewną wiedzę, coś się wie, formułując je, i czegoś się nie wie i właśnie chodzi o to, aby się dowiedzieć, czyli poznać prawdę w obrębie tego, czego się nie wie* (Apanowicz, 2000, s. 68). W istocie nie chodzi o subiektywny poziom niewiedzy badacza, a o obiektywny poziom niewiedzy w danym obszarze poznawczym, który badacz zidentyfikował i zamierza wyjaśnić w procesie badań. *Swoiste pytania* zasadne jest rozumieć jako problem sprecyzowany w formie zdania pytającego, ale nie należy problemu badawczego traktować jako pytanie, ponieważ nie każde pytanie jest problemem badawczym.

Ogólne znaczenie pojęcia *problem* wskazuje, że w jego zbiorze znajduje się różny zakres pojęć, ale z punktu widzenia nauki istotne jest wyjaśnienie pojęcia *problem naukowy*. W istocie źródłem problemów naukowych jest niewyjaśniona lub nieadekwatna do rzeczywistości wiedza o danym przedmiocie poznania. A zatem, mimo że właściwe problemy natury poznawczej znajdują się w rzeczywistości, to jednak badacz je identyfikuje w wiedzy o rzeczywistości społecznej, by uniknąć błędu postrzegania zmysłowego, co nie wyklucza bezpośredniej lub pośredniej obserwacji rzeczywistości. Według K. Poppera identyfikujemy *trzy światy* jako źródło poznania, ale właściwe problemy badawcze pobieramy z trzeciego świata, ponieważ – tak jak wskazywał to również F. Bacon – wiedza zapisana jest wiedzą istniejącą (Bacon, 1995, pkt. 101), którą inni badacze mogą weryfikować w odniesieniu do rzeczywistości. *Trzy światy* K. Poppera jako źródło problemów badawczych to:

- *świat pierwszy*, świat fizyczny, istniejący realnie;
- *świat drugi*, świat naszych stanów psychicznych i doznań świadomościowych (świat społeczny, w tym m.in. subiektywne poczucie bezpieczeństwa) oraz poznawczych w wyniku postrzegania rzeczywistości zwykle w połączeniu poznania umysłowego i zmysłowego oraz empirycznego;
- *świat trzeci*, świat obiektywnych treści myślenia, zapisanych rozważań o rzeczywistości, dekodowany przez badacza w aspekcie niewyjaśnionych problemów lub wymagających kolejnego wyjaśnienia lub wyboru ze zbioru alternatywnych teorii jednej najbardziej uprawdopodobnionej (Popper, 2012, s. 96–98, 138–192).

Problem oraz jego tło (a także możliwe inne przedmioty trzeciego świata) składają się na to, co nazywamy sytuacją problemową (Popper, 2012, s. 206). Obecnie zaleca się również wskazanie źródeł problemu naukowego poprzez identyfikację sytuacji problemowej, na której gruncie są definiowane problemy:

- życiowe, postrzegane potocznie i rozwiązywane instynktownie przez osobę, której dotyczą;
- praktyczne, postrzegane w działalności człowieka i związane z jego działalnością jako sytuacje utrudniające sprawne działanie;
- poznawcze, wynikające z identyfikacji luki w dotychczasowej wiedzy (Glen, 2021, s. 142–143).

Mimo że źródła poszukiwania problemów zostały sformułowane inaczej, to jednak dostrzega się podobieństwo pomiędzy *światem pierwszym* a praktycznym postrzeganiem działalności człowieka oraz pomiędzy *światem trzecim* a lukami w wiedzy.

Mówiąc o poznawczo-naukowych przesłankach problemów badawczych, mamy na myśli dość szeroki wachlarz motywów. Przede wszystkim – po prostu ciekawość, która od zarania dziejów ludzkości była potężną siłą napędową rozwoju nauki (Nowak, 1970, s. 218). Podstawą zainicjowania badań jest identyfikacja problemu (Arystoteles, s. 98–99; Popper, 2012, s. 222) i w następnej kolejności sprecyzowanie celu i przedmiotu badań oraz innych elementów metody naukowej (Czupryński, 2023a, s. 37–74). Niekiedy dostrzega się, że badacze bardzo ogólnie określają przedmiot badań, co w konsekwencji prowadzi do rozproszenia wysiłków poznawczych na te elementy, które nie są ściśle związane z rozważanym problemem.

Sytuacja społeczna (Nowak, 1970, s. 218) to przede wszystkim świat realny (pierwszy świat Poppera) w połączeniu z odczuciami i doznaniem badacza (drugi świat Poppera) lub obserwatora tejeż rzeczywistości. A zatem bez względu na to, czy przyjmujemy podejście K. Poppera, czy innych badaczy, to zawsze poszukujemy problemów badawczych w świecie realnym oraz w opisaną dotychczas o nim teorii (trzeci świat Poppera). Popper stawia tezę, że początek badań sytuujemy w teorii i efekt badań również tam sytuujemy, jako nową lub potwierdzoną dotychczasową wiedzę. Z pozoru w sprzeczności ze stanowiskiem K. Poppera pozostaje stanowisko P.K. Feyerabenda, który z jednej strony wskazuje, że hipotez o badanym problemie nie powinniśmy opierać na bazie *starej* teorii, bo one ograniczają badacza (Feyerabend, 2021, s. 71–117 i n.), ale z drugiej strony krytykowany warunek zgodności teorii w nauce (Feyerabend, 1979, s. 38–56) wskazuje, że tylko na podstawie teorii pierwotnej możemy wyjaśnić teorię wtórną (Feyerabend, 1979, s. 67–81 i n.). Czy to nie oznacza, że każda innowacyjna teoria musi mieć zakorzenie w *starej* teorii, czy tylko to, że odnosi się do *starej* teorii, którą neguje. Jeżeli przyjmujemy warunek konieczny, że uzasadnienia do nowej teorii muszą być wcześniej stosowane lub co najmniej z nimi zgodne, to jednak wykazuje to pewnego rodzaju sprzeczność z tezą, że hipotezy nie powinny być budowane na bazie *starych* teorii. Czy rzeczywiście możemy lub powinniśmy uzasadniać

innowacyjne teorie *starymi* założeniami, jest polemiczne. Według badaczy wyjaśnienia w nauce przyjmują dwa kierunki. Według jednych nieznanne zjawiska należy wyjaśniać za pomocą znanych faktów (Awicenna, 2010, s. 20), ale według innych znane zjawiska należy wyjaśniać nowymi faktami (Feyerabend, 1996, s. 93). Okazuje się, iż wyjaśniając nieznanne zjawiska znanymi faktami, nie wprowadzamy nowych treści, ale interpretując znane zjawiska nowymi faktami, wzbogacamy wyjaśniane zjawisko. Czy w tej sytuacji paradygmat przedmiotowy ma charakter rewolucyjny, jest polemiczne. A może nie chodzi o uzasadnienie innowacyjnych teorii *starymi* założeniami, a na ich przybliżeniu i ułatwieniu zrozumienia, by *świat nauki* nie stawiał im sztucznych barier. W istocie wielu badaczy uprawia naukę normalną a nie rewolucyjną, ponieważ rozwijanie nauki *normalnej* jest niezbędne do powstania nauki *rewolucyjnej* (Kuhn, 2009; Popper, 2012; Feyerabend, 1979, s. 205–206).

Według J.W. Creswella problemem badawczym jest problem lub zagadnienie wymagające wyjaśnienia w podjętym badaniu, którego źródła mają wieloraką naturę (Creswell, 2013, s. 118). Creswell nie odnosi się do problemu naukowego, ale raczej do problemu badawczego, a jego identyfikacja następuje na płaszczyźnie niezgodności teorii z rzeczywistością. W badaniach jakościowych Creswell proponuje redagowanie problemu badawczego w formie zdania oznajmującego, do którego zostają opracowane pytania, na które badacz poszukuje odpowiedzi (Creswell, 2013, s. 118–119). Takie podejście wydaje się mało zasadne i niekonsekwentne wobec tezy, że często myli się (...) *problem badawczy z pytaniami badawczymi, czyli pytaniami, na które autor zamierza odpowiedzieć, aby wyjaśnić problem* (Creswell, 2013, s. 118). A zatem pytania są instrumentami wobec problemu, a nie problemami. Sformułowanie problemu badawczego w formie zdania oznajmującego może powodować niejednoznaczność w rozumieniu i postrzeganiu tego, co według badacza jest problemem. Natomiast sformułowanie problemu w formie zdania pytajnego jest jednoznaczne, ponieważ potrafimy oddzielić formę pytającą od jej osnowy, która jest problemem. Należy podkreślić, że problemy badawcze (ogólne i szczegółowe) nie mogą być formułowane jako zdania pytające od partykuły rozstrzygnięcia. Partykułę rozstrzygnięcia możemy stosować w pytaniach zawartych w narzędziach badawczych, gdzie zmierzamy do rozstrzygnięcia tego, o co wprost pytamy.

Źródłem poszukiwania problemów naukowych jest dotychczasowa teoria o problemie w porównaniu z rzeczywistością. Doprecyzowanie i przyjęcie w procesie badań jakiegoś problemu badawczego możemy określać jako problem teoretyczny lub praktyczny, związany z rzeczywistością. *Celem nauk teoretycznych jest opis i wyjaśnienie istniejących (aktualnie lub w przeszłości) stanów rzeczy. Natomiast celem nauk praktycznych jest projektowanie określonych stanów rzeczy* (Siemianowski, 1976, s. 86). Oznacza to, że w naukach teoretycznych badacz pragnie zrozumieć i wyjaśnić badany problem, a w naukach praktycznych dąży do poznania przesłanek występujących w rzeczywistości oraz wnioskowania jej doskonalenia. A zatem w naukach o bezpieczeństwie badacze raczej wyjaśniają rzeczywistość niż ją odkrywają lub projektują procesy zmian, co jednak nie wyklucza tych drugich przypadków.

Określenia *problem badawczy* lub *ogólny problem badawczy* w literaturze przedmiotu nie są jednoznacznie interpretowane. *Problem badawczy to tyle, co pewne pytanie lub zespół pytań, na które odpowiedzi ma dostarczyć badanie* (Nowak, 1970, s. 214). Oznacza to, że badacz podejmuje działania poznawcze, by rozstrzygnąć zidentyfikowany problem i wyjaśnić, jak się ma teoria problemu do rzeczywistości lub co należy zrobić, by rzeczywistość była tak wyjaśniona, jaką rzeczywistość jest. Problemy są zredagowane w formie zdania pytającego, ale zdanie pytające nie oznacza problemu, bo jest zależne od pytającego i nie musi wynikać ze sprzeczności teorii z rzeczywistością. Badacz wyjaśnia rzeczywistość i opisuje ją w teorii, ale nie ma siły sprawczej, by zmniejszać rzeczywistość wprost, jednakże poprzez wytworzoną wiedzę wpływa pośrednio na kreowanie zmian, a nawet może podejmować projektowanie zmian i ich wdrażanie. W naukach o bezpieczeństwie wyjaśniamy przyczyny określonych zjawisk społecznych, interpretujemy rzeczywistość, formułujemy wnioski, w jakimś zakresie możemy doskonalić rzeczywistość i kreować przyszłość. Badacz nie oczekuje, że każdy jego wniosek będzie użyteczny, ale można postawić tezę, że brak wniosków z badań i refleksji nad nimi może doprowadzić do stagnacji poznawczej.

Według Arystotelesa dążenie do rozstrzygnięć praktycznych nie ma związku z działaniem badacza uprawiającego naukę, ponieważ twierdzenia naukowe są oparte na intuicji intelektualnej gwarantującej twierdzeniom konieczność, ogólność, pewność oraz logiczność. *Wszystkim ludziom wrodzone jest*

pragnienie poznania. Znakiem zaś tego jest przyjemność z wrażeń zmysłowych. Niezależnie bowiem od korzyści, jakie z nich wynikają, pragnie się ich dla nich samych (Arystoteles, 1996, s. 24). Postępowanie badawcze zaspokaja potrzeby poznawcze człowieka, ale nie pozwala rozwiązywać praktycznych problemów wyboru. Wydaje się, że obecnie teza ta nie znajduje pełnego uzasadnienia, ponieważ poprzez wyjaśnienie faktów. Osoba podejmująca na podstawie tych faktów jakieś działania, może mieć szerszą refleksję, której by nie miała, gdyby nie znała wyjaśnień. Według Arystotelesa (...) *celem nauki teoretycznej jest prawda, tak jak celem nauki praktycznej – działanie. Bo ci, którzy coś wykonują, to nawet jeśli badają, jakiej coś jest natury, nie mają na uwadze wiecznej natury rzeczy, lecz jej przydatność w danym momencie* (Arystoteles, 1996, s. 86). Możemy postawić tezę, która nie wymaga zbyt wielu wyjaśnień, że celem nauki jest dążenie poprzez poznanie do wpływania w sposób pośredni na jakość życia społecznego we wszystkich obszarach poznawczych, z których wnioski mogą wpływać na praktyczne działanie, natomiast twierdzenia natury ogólnej nie są wieczne i ulegają zmianie pod wpływem nowych wyjaśnień naukowych. A zatem nie występują sprzeczności pomiędzy działaniem praktycznym a badaniem, ponieważ oba te obszary wzajemnie się uzupełniają bez względu na intencjonalność praktyka i badacza.

W literaturze przedmiotu dostrzegamy pojęcie *problem potoczny*, który nie wymaga do jego wyjaśnienia procedur naukowych, ponieważ w istocie jest to trudność wynikająca z codziennego życia i rozstrzygana jest przez nas w sposób nawykowy. Natomiast problem dydaktyczny oznacza, że jego wyjaśnienia są opisane w literaturze przedmiotu, ale my ich nie znamy, ponieważ nie zapoznaliśmy się z ich opisem lub ich nie rozumiemy. Problem dydaktyczny jest stawiany do wyjaśnienia w procesie dydaktycznym i zadaniem ucznia jest zapoznanie się z jego opisem w literaturze przedmiotu oraz jego zinterpretowanie. A zatem jest to trudność podmiotu poznania o charakterze subiektywnym, która ma opisane wyjaśnienia adekwatne do rzeczywistości i wymaga od nas zapoznania się z nimi i dokonania ich interpretacji.

Problem naukowy to przeszkoda uprzytamniająca naszą niewiedzę w obrębie danej wiedzy, którą należy poznać. Niewiedza ta musi (...) mieć charakter obiektywny, aby problem był problemem naukowym. Problemem naukowym (badawczym) można zatem określić stan subiektywnego odzwierciedlenia

niedostatków w danej dyscyplinie naukowej. Niedostatki te mogą występować jako braki odpowiedzi naukowych na stawiane pytania wynikające logicznie z aktualnego stanu wiedzy, względnie błędy w odpowiedziach (Apanowicz, 2000, s. 67–68). W cytowanej definicji problem naukowy i problem badawczy postrzegane są jako tożsame. W istocie problem badawczy ma cechę problemu naukowego, ale zwykle jest jego zawężaniem, co nie oznacza, że badacz nie może zidentyfikowanego problemu naukowego zaadaptować wprost do procesu badań. Następne wyjaśnienia problemu naukowego wskazują, że jego postrzeganie jest właściwe, ponieważ jego interpretacja podkreśla, że jest to zidentyfikowany poziom obiektywnej niewiedzy w teorii problemu. A zatem podstawowym wyznacznikiem problemu naukowego jest brak wyjaśnień o danym przedmiocie poznania w literaturze przedmiotu lub wyjaśnienia są nieadekwatne do rzeczywistości lub wewnętrznie niespójne. Problem naukowy w pewnym sensie odnosi się również do braku wiedzy badacza, ale te luki w wiedzy są obiektywne, a nie subiektywne w aspekcie problemu dydaktycznego. W istocie w procesie badań badacz odkrywa i wyjaśnia to, co wymaga wyjaśnienia, i nie chodzi tu o wiedzę lub brak wiedzy osobistej badacza o danym przedmiocie, ponieważ w procesie badań badacz dąży do wyjaśnienia tego, co wymaga wyjaśnienia, i w tym procesie jednocześnie, a właściwie przed wyjaśnieniem, musi nastąpić zrozumienie tego, co jest wyjaśniane przez badacza. Problemem naukowym jest nieopisana klasa podobnych przypadków w literaturze przedmiotu lub dotychczasowe wyjaśnienia są nieadekwatne do rzeczywistości, lub w dotychczasowych wyjaśnieniach dostrzega się sprzeczności albo niespójności logiczne. Problem naukowy oznacza, że wymagane jest jego wyjaśnienie na gruncie nauki. A zatem problem naukowy nie jest pytaniem, ponieważ pytanie wyraża tylko jego formę, a nie treść. *Każde pytanie, w formę którego ujmowane są problemy naukowe, składa się z pytajnika (partykuły pytajnej) i osnowy* (Glen, 2021, s. 146). Należy zgodzić się z założeniem Glena, że nie badamy formy pytajnej, ale jego osnowę, która odnosi się do zidentyfikowanego poziomu obiektywnej niewiedzy w dotychczasowej wiedzy. *Zdanie pytajne nie jest oczywiście zdaniem w sensie logicznym, gdyż żadne zdanie pytajne nie jest prawdą ani fałszem* (Ajdukiewicz, 1985, s. 278). Na zdanie pytajne znajdujemy odpowiedzi właściwe i niewłaściwe i one znajdują się w zbiorze wiedzy o danym zagadnieniu lub treści pytania. A zatem zdanie

pytajne nie jest problemem, a formą, której konstrukcja pozwala poszukiwać właściwej odpowiedzi w zbiorze wiedzy.

Skoro nauka rozpoczyna się od zidentyfikowania problemu naukowego, to jego identyfikacja inicjuje proces badawczy, a kolejne elementy procesu badań wynikają z dążenia do pełnego wyjaśnienia określonego problemu (Popper, 2012, s. 185–185). *Problem naukowy powszechnie uznawany jest w metodologii za kategorię inicjującą proces poznania naukowego, także w literaturze metodologicznej, której autorami są przedstawiciele środowiska nauk o bezpieczeństwie (...)* (Glen, 2021, s. 145). W literaturze przedmiotu dostrzega się różne ujęcia, wskazujące między innymi, że proces badań inicjuje określenie celu, jednakże takie podejście wydaje się mało zasadne, jeżeli nie jest stosowane w aspekcie metodologii teorii ugruntowanej, której stosowanie wskazuje między innymi, że w danym obszarze poznawczym nie występują opisy naukowe badanego problemu (Glaser, 2009).

W określeniu problemu naukowego Glen wskazuje na konieczność zidentyfikowania problemu nadrzędnego, problemu ogólnego oraz problemów współrzędnych (Glen, 2021, s. 149–153). Taka struktura problemu wydaje się bardzo złożona i polemiczna co do zasadności jej stosowania, co nie oznacza, że jest oceniana jako błędna, a raczej jako bardzo skomplikowana, zwłaszcza jeżeli zalecana jest początkującym badaczom. W istocie zasadne jest postrzeganie badanego problemu w ujęciu systemowym, chociażby dlatego, że w obecnym świecie być może bardziej niż wcześniej wszystko i wszyscy od siebie wzajemnie zależą, zwłaszcza w obszarze bezpieczeństwa (Czupryński, 2021, s. 7–36).

Po wykazaniu ważności i aktualności problemu naukowego badacz powinien przejść do jego ustawienia w procesie badań. Według Glena ustawienie problemu naukowego wymaga zmiany jego nazwy *problem naukowy* na *problem ogólny*, nazywany też w literaturze przedmiotu *badania głównym* (Glen, 2021, s. 149). Wydaje się, iż podstawą kategoryzacji pojęć nie jest zmiana nazwy, a raczej to, co spowodowało jej zmianę i zastosowane kryterium klasyfikacji. A zatem ze względu na kryterium znaczenia problemu w procesie badawczym możemy określać problem ogólny, wybrany ze zbioru problemów naukowych i doprecyzowany do założeń badawczych, z którego dekompozycji wynikają problemy szczegółowe wyodrębnione w aspekcie celu i przedmiotu badań. Poprzez zidentyfikowanie problemów szczegółowych badacz

doprecyzowuje proces badań, tak aby tok rozważań i uzyskane wyniki złożyły się na całość badanego problemu ogólnego.

Zasadne jest, żeby badacz zwrócił uwagę na sposób formułowania problemów (ogólnego i szczegółowych), by nie rozpoczynały się od rozstrzygającej partykuły pytajnej, oraz by w sposobie sformułowania problemu nie występowało kilka problemów (np. dwa problemy ogólne), co niekiedy spotyka się w pracach promocyjnych. Niektórzy autorzy sugerują, na ile problemów szczegółowych powinien być zdekomponowany problem ogólny (Creswell, 2013, s. 147–150), co wydaje się mało uzasadnione, by z formalnego punktu widzenia określać ich liczbę. Problem ogólny powinien być zdekomponowany na tyle problemów szczegółowych, ile wymaga jego racjonalne wyjaśnienie. Niekiedy dostrzega się, że problemy szczegółowe mają charakter informacyjny, a zatem nie powinny być przyjmowane jako problem szczegółowy, a raczej jako uwarunkowania sytuacji problemowej, której opracowanie pozwala jednoznacznie zidentyfikować to, co wymaga wyjaśnienia z naukowego, a nie dydaktycznego punktu widzenia.

W istocie każdy badacz zmierza do tego, by jego problem był oryginalny i aktualny, a nawet niekiedy w procesie recenzowania projektów badawczych lub prac promocyjnych spotykamy opinie, że problem nie jest aktualny lub oryginalny. Należy zastanowić się, czy w istocie badamy tylko to, co jest wzniosłe, a inne problemy niewyjaśnione lub nieadekwatnie wyjaśnione do rzeczywistości pomijamy ze względu na niskie znaczenie społeczne. Nauka zajmuje się nie tylko wzniosłymi problemami, a wszystkimi problemami, które wymagają wyjaśnienia (Popper, 2012, s. 231). Nie oznacza to, że w procesie badań przyjmujemy problemy wyjaśnione i opisane, ale tylko te, które wymagają wyjaśnienia lub których dotychczasowe wyjaśnienia wzbudzają polemiki. *Teorie nie powinny być zmieniane, jeżeli nie ma po temu pilnych powodów. Jedyńm pilnym powodem zmiany teorii jest jej niezgodność z faktami* (Feyerabend, 1979, s. 40). Wówczas w procesie badań potwierdzamy lub zaprzeczamy stanowiska, które były podstawą wszczęcia badań. W wyniku takiego procesu badań zwykle tworzymy wiedzę kumulatywną o danym przedmiocie (Kuhn, 2009, s. 51–83).

W ujęciu J. Gniteckiego podstawą do określenia problemu badawczego jest dobrze zdefiniowany przedmiot i cel badań (Gnitecki, 1993, s. 129–130), ale w dalszych rozważaniach autor wskazuje, że podstawą jest zaobserwowana

rzeczywistość, która nie jest w pełni opisana. Możemy wnioskować, że niespójność teorii z rzeczywistością staje się impulsem do sprecyzowania problemu badawczego, a przedmiot i cel w tej sytuacji są wtórne do zidentyfikowanego problemu. W teorii metodologii ugruntowanej możemy przyjąć, że coś badamy w jakimś celu i w trakcie badań precyzujemy problem badawczy, ale wynika to z braku teorii w tym obszarze, jednakże wstępne założenia wymagają określenia przedmiotu badań (Glaser, Straauss, 2009; Charmaz, 2014, s. 707–741).

Problemy badawcze postrzegane są jako zespół pytań, którym przypisuje się znaczenia pytania rozstrzygnięcia lub pytania otwartego (Gnitecki, 1993, s. 130). O ile należy zaakceptować redagowanie problemów badawczych w formie otwartych zdań pytających, to raczej mało zasadne jest ich redagowanie w formie pytającego zdania rozstrzygnięcia. Zasadne jest zatem formułowanie pytających zdań rozstrzygnięcia w narzędziach badawczych, a nie w zbiorze problemów badawczych. Według Gniteckiego problemy postrzegane są jako istotnościowe oraz zależnościowe, według kryterium ważności rozstrzyganego czynnika (Gnitecki, 1993, s. 130). W naukach o bezpieczeństwie, badając związki i zależności, można byłoby określić problem badawczy jako istotnościowy lub zależnościowy, ale zwykle problem badawczy jest zawężonym problemem naukowym i do jego pełnego rozstrzygnięcia i jednocześnie ukie-
runkowania procesu badań na określony cel formujemy problemy szczegółowe.

Glen proponuje zabieg wyłaniania problemów współrzędnych, który ma na celu uświadomienie badaczowi, że jego przedmiot poznania nie jest wyizolowany, a wchodzi w interakcje z innymi przedmiotami poznania (Glen, 2021, s. 152). W istocie zasadne jest postrzeganie problemu w zbiorze współrzędnych problemów, ale nie wymaga to ich pełnej identyfikacji, bo zwykle jest to niemożliwe i dany problem postrzegamy kontekstowo w relacji tylko do tych współrzędnych problemów, z którymi wchodzi w relacje lub interakcje. Należy podkreślić, że zwykle problem naukowy obejmuje wiele aspektów i zakres poznania całości przerasta możliwości badacza lub jego zespołu. A zatem następuje doprecyzowanie problemu naukowego poprzez jego zawężenie do postaci tego, co bezpośrednio będzie badane, i ten zakres doprecyzowanego problemu, który przyjmujemy do procesu badań, nazywamy problemem badawczym, co nie wyklucza, że zidentyfikowany problem naukowy nie może w całości być przyjęty do procesu badań, jeżeli jest możliwy do zbadania.

Jeżeli z problemu naukowego wyodrębniamy pewien fragment do zbadania, to zasadne jest nazywać to ogólnym problemem badawczym, ponieważ w procesie badań przyjęty problem podlega dekompozycji na problemy szczegółowe w aspekcie celu i przedmiotu badań.

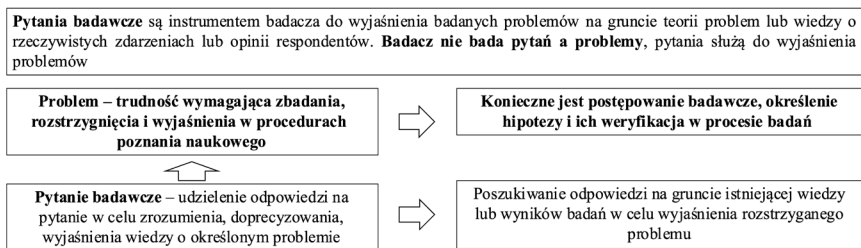
Uogólniając, możemy przyjąć, że istotą problemu naukowego jest brak wiedzy na temat określonego przedmiotu lub jej nieaktualność lub niepełność. Problem naukowy to obiektywnie zidentyfikowany zakres braku wiedzy w teorii problemu lub jej nieadekwatność do zmian w nauce lub rzeczywistości społecznej. W literaturze przedmiotu dostrzega się zapisy, że problemem jest stan niewiedzy podmiotu poznania, co raczej ma związek z problemem dydaktycznym. Ale jeżeli problem określamy jako sytuację problemową, w której identyfikujemy potrzebę rozstrzygnięcia, a nie mamy naukowo uzasadnionych do tego instrumentów, to wówczas występuje stan niewiedzy podmiotu działania o danej sytuacji, ponieważ nie mamy teorii rozwiązywania takich problemów. Oznacza to, że należy odróżnić poziom niewiedzy podmiotu poznającego ze względu na brak teorii problemu lub jej nieadekwatność do rzeczywistości od braku wiedzy przez podmiot poznający ze względu na niezapoznanie się z teorią problemu. A zatem problemem naukowym nazywamy taką sytuację, która nie ma swojego odwzorowania w teorii lub teoria jest nieadekwatna do rzeczywistości. Jeżeli badacz zidentyfikuje taki obszar, w którym nie posiadamy wiedzy teoretycznej o przedmiocie lub jest ona nieaktualna, to oznacza, że wymaga to wyjaśnienia na drodze poznania naukowego, bez względu na jego rangę społeczną. Taki wybór problemu, którym zamierza zająć się badacz, nazywamy problemem badawczym lub ogólnym problemem badawczym, ponieważ jego zbadanie będzie wymagało dodatkowych rozstrzygnięć składających się na jego całość. Po wyborze ogólnego problemu badawczego następuje określenie celu poznania i sprecyzowanie przedmiotu badań, ponieważ to stanowi podstawę doprecyzowania rozwiązywanego problemu. Badacz na podstawie problemu ogólnego, celu poznawczego oraz przedmiotu badań określa szczegółowe problemy badawcze, których rozstrzygnięcie stanowi dopełnienie rozstrzygnięcia problemu ogólnego. Określenie problemów szczegółowych stanowi pewnego rodzaju doprecyzowanie: dlaczego, w jakim celu i co należy poznać, by rozstrzygnąć określony problem badawczy, osiągnąć cel poznawczy i zweryfikować hipotezy.

W niektórych opracowaniach dostrzega się, że autorzy nie zwracają większej uwagi na problem naukowy i problem badawczy, a raczej skupiają się na rozważaniach metodycznych, na określeniu pytania badawczego, które w istocie pełni rolę problemu badawczego, ale tego tak nie nazywają (Siemianowski, 1976, s. 128–167). Dostrzega się również, że celom w procesie badań zamienia niektórzy badacze przypisują znaczenie problemów, co wydaje się mało zasadne. Z punktu widzenia metodyki badań naukowych za zasadne uznaje się, by jednoznacznie rozróżnić to, co nazywamy problemem naukowym, badawczym, ogólnym, szczegółowym, od tego, co nazywamy pytaniem. W istocie problemy badawcze opracowane są w formie pytania otwartego, ale nie mają one tożsamerzego znaczenia, mimo że każde pytanie wymaga jakiegoś rozstrzygnięcia. W socjologii proponuje się użyteczne uściślenie między *pytaniami* a *problemami*, twierdząc, że pytania są naszym dziełem, natomiast życie stawia badacza wobec problemów, które próbuje wyjaśnić w procesie badań (Niżnik, 1979, s. 28). Rzeczywistość społeczna, którą bada socjolog, to w przeważającej mierze świat życia codziennego, tzn. świat taki, jaki jest (Niżnik, 1979, s. 29), stąd poprzez analogie możemy przyjąć, że w naukach o bezpieczeństwie badamy przeszłość i teraźniejszość bezpieczeństwa i na tej podstawie formułujemy wnioski do jego projektowania lub ewolucji. Nauki o bezpieczeństwie są naukami użytecznymi poprzez wskazywanie w nich kontekstu teraźniejszości w powiązaniu z projektowaniem bezpieczeństwa w przyszłości.

Z punktu widzenia metodyki badań zasadne jest rozróżnianie relacji problem – pytanie badawcze (Rys. 2.). Jeżeli przyjmujemy założenie, że proces badań inicjuje zidentyfikowanie problemu, to oznacza, że w tym procesie nie możemy takiego samego znaczenia przypisywać problemom i pytaniom. Na zdania pytajne zwykle znajdujemy wyjaśnienia w zbiorze możliwych odpowiedzi, które zostały określone, a badacz do tego zbioru dociera wtedy, gdy poszukuje odpowiedzi na pytanie, którego dotychczas nie poznał (Ajdukiewicz, 1985, s. 278–286). Problem wymaga rozstrzygnięcia, czy weryfikowana treść odpowiedzi na pytanie jest prawdziwa lub fałszywa. A zatem treści odpowiedzi na pytania przyjmujemy jako te, które są i nie wymagają wyjaśnień, a problemy weryfikujemy w procesie badawczym. Pytania są instrumentami do przybliżenia weryfikowanych problemów, ale treści pytań nie weryfikujemy. Pytania mogą spełniać funkcje doprecyzowania tego, czego poszukujemy,

by to, co poszukujemy, zweryfikować. Pytania badawcze stosujemy w narzędziach badawczych w formie zdania rozstrzygnięcia, pytania zamknięte lub pytania dopełnienia z ograniczoną możliwością odpowiedzi lub pytania dopełnienia otwarte, ale raczej nieliczne.

Rys. 2. *Relacje problem badawczy a pytania badawcze*

Źródło: opracowanie własne (Czupryński, 2023b, s. 87)

Badacze stawiają sobie pytanie, jaki przedmiot warto badać i z czego to wynika. Stwierdzenie, że warto badać ten przedmiot, który jest istotny ze społecznego punktu widzenia, jest niewystarczające, bo oznaczałoby, że przedmiot stanowi podstawę do wszczęcia badań, a nie zidentyfikowany problem badawczy wynikający z problemu naukowego. W przestrzeni poznawczej znajduje się wiele przedmiotów, które z pozoru nie mają dużego znaczenia społecznego, ale ich poznanie poszerza wiedzę o społeczeństwie (Becker, 2018, s. 126–127). A zatem mało zasadne jest już na wstępie odrzucanie przedmiotu ze względu na przypisane do niego niskie znaczenie społeczne. Przyjmując założenie, że z naukowego punktu widzenia proces badań możemy zainicjować poprzez zidentyfikowanie problemu naukowego doprecyzowanego do problemu badawczego, wskazujemy, że przedmiot badań jest wtórny w stosunku do problemu. Jednakże zawsze pozostaje niepewność, czy to jest rzeczywiście ten przedmiot badań, tym bardziej że przedmiot badań w naukach o bezpieczeństwie jest pewnego rodzaju metaforą, ponieważ z fizycznego punktu widzenia nie występuje w przyrodzie. W naukach o bezpieczeństwie przyjęto, że przedmiotem poznania są fakty, procesy, zjawiska oraz systemy bezpieczeństwa. A zatem co badamy – jeżeli przedmiot badań musi mieścić się w zakresie poznawczym dyscypliny

naukowej i wynikać z problemu badawczego – skoro bezpieczeństwo jest metaforą. *Wszelkie przedmioty wchodzące w skład świata realnego (przedmioty trwające w czasie – rzeczy – procesy, zdarzenia i związki między nimi) mogą się stać w pewnych warunkach przedmiotem poznania ludzkiego* (Ingarden, 1971, s. 46). Odwołując się do socjologii, możemy założyć, że (...) *podstawową zasadą jest rozpatrywanie faktów społecznych jak rzeczy* (Durkheim, 2000, s. 42). Jak interpretować rzecz z punktu widzenia nauk o bezpieczeństwie? Przedmiot badań to bardzo szeroko rozumiana rzeczywistość społeczna, na którą składają się (...) *twory materialne/obiekty – jak nazwa wskazuje podmioty, przedmioty, instytucje, struktury, rzeczy, które są namacalne; twory idealne/zjawiska – stosunki, procesy, relacje, związki, zależności, które mają charakter niematerialny* (Sztumski, 1999, s. 19). Po zidentyfikowaniu problemu badawczego oraz celu kolejnym krokiem badacza jest zdefiniowanie rzeczy, którą zamierza zbadać. Przedmiotem badań czynimy zjawiska uprzednio zdefiniowane przez określone wspólne cechy zewnętrzne i obejmujemy badaniem wszystkie zjawiska, które odpowiadają danej definicji (Durkheim, 2000, s. 65). A zatem za przedmiot badań przyjmujemy to, co potarłimy postrzegać w procesie poznania zmysłowo-umysłowego i to, co jednocześnie mieści się w zbiorze przedmiotów poznania danej dyscypliny. Z punktu widzenia filozofii nauki przedmiotem poznania mogą być:

- rzeczywiste idee, które mają postać wrażeń zmysłowych i łączą cechy poznania zmysłowego;
- czynności umysłu, które łączą poznane przedmioty z uczuciem;
- idee wytworzone przy pomocy wyobraźni, które są postrzegane i mają swoje odzwierciedlenie umysłowe (Berkeley, 2005, s. 25).

Wyszczególniona klasa przedmiotów może być przyjęta poprzez analogię również w naukach o bezpieczeństwie, ponieważ bezpieczeństwo ma wymiar jednostkowy, personalny, psychiczny oraz instytucjonalny. Wszystkie elementy otaczające człowieka można poddać badaniom w różnych aspektach. Pod określeniem *przedmiot badawczy* skrywają się obiekty i przedmioty w dosłownym sensie i znaczeniu, ale także zdarzenia i zjawiska, jakim ulegają w otaczającym je świecie, a które badacz chce poznać szczegółowo. Przedmiotem badań może być także (...) *określony zbiór zjawisk, przedmiotów lub osób* (Skorny, 1984, s. 102).

ZAKOŃCZENIE

Uogólniając rozważania o problemie naukowym, przedmiocie badań i pytaniach, należy stwierdzić, że:

- pierwotnie filozofowie nauki nie określali wprost pojęć: *problem naukowy*, *problem badawczy* a raczej skupiali się na określeniu przedmiotu badań;
- w literaturze dotyczącej metodologii badań naukowych dość dowolnie i zamiennie stosowane są pojęcia: *problem naukowy*, *problem badawczy*, *pytanie badawcze*, co zasadne jest uznać za niewłaściwe;
- problem naukowy to obiektywnie zidentyfikowany zakres braku wiedzy w teorii problemu lub jej nieadekwatność do zmian w nauce lub rzeczywistości społecznej;
- problem badawczy jest wyodrębniony z problemu naukowego lub jest doprecyzowanym problemem naukowym przyjętym do procesu badań przez badacza. Ze względu na wielość problemów badawczych, które mogą być wyodrębnione z problemu naukowego, i konieczności wyodrębnienia w nim istotnych części wymagających poznania, nazywamy go ogólnym problemem badawczym;
- szczegółowe problemy badawcze zostają wyodrębnione z ogólnego problemu badawczego w aspekcie celu i przedmiotu badań;
- każdy problem (naukowy, badawczy oraz szczegółowe) opracowujemy w formie jednego otwartego zdania pytającego;
- problem dydaktyczny jest subiektywnym odzwierciedleniem przez podmiot poznający swojej niewiedzy, która znajduje się w teorii problemu;
- problem potoczny jest trudnością, którą podmiot rozstrzyga poprzez rutynowe i instynktowne wykonywanie czynności;
- pytania badawcze są instrumentem badacza do wyjaśnienia badanych problemów na gruncie teorii problemu lub wiedzy o rzeczywistych zdarzeniach, lub na podstawie opinii respondentów. Są stawiane w narzędziach badawczych w formie zdania rozstrzygnięcia lub zdania dopełnienia z ograniczoną możliwością odpowiedzi lub zdania otwartego.

Proponowane przez zespół autorski postrzeżenie problemu naukowego, problemów badawczych oraz pytań w procesie badań nie sugeruje przyjęcia schematyzmu badawczego, ponieważ jest on zaprzeczeniem innowacyjnego myślenia i działania. Zarzut o stosowanie schematyzmu metodyczno-metodologicznego możemy postawić każdej stosowanej procedurze badawczej, ale nie oznacza to, byśmy z tych ogólnych schematów zrezygnowali, a raczej stosowali je w sposób twórczy. Oznacza to, że stosujemy ogólny schematyzm w celu prowadzenia zorganizowanego procesu badań i spójności stosowanych pojęć, ale nie do rozumowania o badanym problemie.

REFERENCES

- Ajdukiewicz, K. (1985). *Język i poznanie. Tom I*. Warszawa: PWN.
- Apanowicz, J. (2000). *Metodologiczne elementy procesu poznania naukowego w teorii organizacji i zarządzania*. Gdynia: Wydawnictwo Bernardinum .
- Arystoteles. (1996). *Metafizyka. Tom I*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Awicenna. (2010). *Księga wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN .
- Bacon, F. (1995). *Novum organum*, tłum. Jan Wikarjak (fragmenty wybrane). Pobrano z <https://sady.up.krakow.pl/filnauk.bacon.norganum.htm> (dostęp: 28.08.2022).
- Becker, H.S. (2018). *Triki badawcze w socjologii. Jak w pełni wykorzystać potencjał badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN .
- Berkeley, G. (2005). *Traktat o zasadach ludzkiego poznania*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa .
- Charmaz, K. (2014). *Teoria ugruntowana w XXI wieku. Zastosowanie w rozwijaniu badań nad sprawiedliwością społeczną*. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.). *Metody badań jakościowych. Tom 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN .
- Creswell, J.W. (2013). *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Czupryński, A. (2020). Istota nauk o bezpieczeństwie. *Zeszyty Naukowe SGSP*, 73(1), 81–101.
- Czupryński, A. (2021). *System bezpieczeństwa narodowego*. W: A. Czupryński, J. Falecki, R. Kochańczyk, *Policja w systemie bezpieczeństwa narodowego*. Dąbrowa Górnicza: Wydawnictwo Naukowe Akademii WSB .
- Czupryński, A. (2023a). *Geneza i ewolucja metody naukowej w procesie badań*. W: A. Czupryński, M. Feltynowski, R. Kochańczyk (red. nauk.). *Metoda naukowa w badaniach bezpieczeństwa. Wybrane elementy*. Dąbrowa Górnicza: Wydawnictwo Naukowe Akademii WSB.
- Czupryński, A. (2023b). *Problem naukowy a problem badawczy*. W: A. Czupryński, M. Feltynowski, R. Kochańczyk (red. nauk.), *Metoda naukowa w badaniach bezpieczeństwa. Wybrane elementy*. Dąbrowa Górnicza: Wydawnictwo Naukowe Akademii WSB.
- Durkheim, É. (2000). *Zasady metody socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Feyerabend, P.K. (1979). *Jak być dobrym empirystą?* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Feyerabend, P.K. (1996). *Zabijanie czasu*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Feyerabend, P.K. (2021). *Przeciw metodzie*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Glaser, B.G., Strauss, A.L. (2009). *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Glen, A. (2021). *Podstawy poznania bezpieczeństwa podmiotowego*. Siedlce: Wydawnictwo UP-H.

- Gnitecki, J. (1993). *Zarys metodologii badań w pedagogice empirycznej*. Zielona Góra: Wydawnictwo WSP.
- Gottfried, G. (2007). *Teoria poznania od Kartezjusza do Wittgesteina*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Ingarden, R. (1971). *U podstaw teorii poznania*. Warszawa: PWN.
- Kuhn, T.S. (2009). *Struktura rewolucji naukowych*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Niżnik, J. (1979). *Przedmiot poznania w naukach społecznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak, S. (1970). *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Popper, K. (2012). *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Siemianowski, A. (1976). *Poznawcze i praktyczne funkcje nauk empirycznych*. Warszawa: PWN.
- Skorny, Z. (1984). *Prace magisterskie z psychologii i pedagogiki: przewodnik metodyczny dla studiujących nauczycieli*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Sztumski, J. (1999). *Wstęp do metod i technik badań społecznych*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.